

Sociální kontrola a právo – některá východiska a problémy

Martina URBANOVÁ

Základní snahou tohoto článku je uvést do širšího povědomí jeden z problémů sociologie práva, centrální otázku vědy o společnosti, problematiku kontroly. Celou sociologii lze v jistém smyslu považovat za sérii úvah na téma ztracené kontroly. Sociologie práva¹ má přispívat k chápání právního systému jako systému sociálního. S takovým vymezením právního systému velmi úzce souvisí funkcionální závislost mezi právem jako určitým komplexem vzorců sociálního chování a mimoprávními sociálními realitami.

Postupným vymežováním a vyčleňováním funkcí práva se objevuje a stále více zdůrazňuje téma práva a právního systému jako jedné z rozhodujících podmínek *integrity sociálního jednání* a sociálního systému moderní společnosti vůbec. Moderní společnost charakterizuje mimo jiné rozpad jednotného kulturně normativního systému a zvyšující se četnost parciálních normativních řádů. Právo nakonec zůstává jediným normativním systémem, na jehož úrovni je tuto společnost možno plně integrovat [Příbáň 1992]. Tato integrace je možná díky tomu, že právo se stává hlavním racionálním a pragmatickým nástrojem sociální kontroly a jedním z hlavních prostředků interakce kontroly mezi společností a jejími členy. Právě právo umožňuje zajistit relativně spolehlivé mechanismy kontroly společnosti a to nejenom členů společnosti, ale i kontroly společnosti ze strany jejich členů.

1. Pojem sociální kontroly – obecně

Žádná společnost nemůže existovat bez sociální kontroly. Dokonce i malá skupina lidí, která se schází jen příležitostně, musí rozvinout své mechanismy kontroly, nemá-li se skupina ve velmi krátké době rozpadnout [Berger 1991:65].

Pojem kontroly je sociologií chápán nejen jako technická charakteristika určitých zvláštních „nástrojů“, jimiž se působí na společnost, ale především jako určitý sociální proces, při kterém se předávají lidem jisté standardy a sociální vzorce chování.

¹Sociologii práva zdařile vymezil Rehbinder jako vědu o tom, jaké je právo ve skutečnosti, jaký je jeho život ve společnosti, tj. takovou vědu, která se táže po sociální fakticitě práva [Rehbinder 1977:9].

Univerzálním kulturním prostředkem k zajištění kontroly chování a myšlení členů společnosti je proces *socializace*².

Pro každou společnost představuje socializace zcela základní problém, a to hned ze dvou důvodů:

- Bez uspokojivé socializace³ zůstávají individua neschopna vstupovat do běžných interakcí s druhými členy skupiny. Vznikají sociálně narušení jedinci, kteří nedokáží respektovat normy běžného soužití.
- Společnost bez socializace není schopna předat své základní normy a hodnoty následující generaci a rozpadá se. (Tuto zkušenost učinily mnohé kultury pod náporom kolonializace. Zhroutily se, i když nebyly kolonizátory přímo fyzicky likvidovány.) [Keller 1992:33]

2. Sociální kontrola – historie

„Termín sociální kontrola je něco jako koncept Mickey Mouse. V sociologické literatuře je tento pojem neutrální pro všechny sociální procesy, které vedou ke konformitě. V radikálních teoriích je to negativní termín, který představuje rozsáhlou aparaturu státu, ale i sociální politiku“ [Cohen 1969:2].

Problém sociální kontroly byl řešen zejména v americké sociologii. Monograficky se sociální kontrolou poprvé zabýval E. A. Ross ve stejnojmenné knize [Ross 1901]. Sociální kontrolu chápe Ross jako způsob, jak stmelit společnost, záměrně společensky ovládat jednotlivce a jejich skupiny, aby v zájmu celku byly smířeny jejich rozpory a oslabena pouta, která váží individua do menších skupin zejména hospodářských. Ross popisuje stabilitu primitivní společnosti, která byla instinktivní, protože spočívala v „prvotních pocitech“, způsobujících, že prostředky společenské kontroly – morálka, náboženství a právo – nebyly od sebe odlišeny. S rozvojem neosobních společenských vztahů, pro něž byl charakteristický smluvní charakter, se společenské instinkty oslabují a jejich úlohu regulátora zachování společenské stability přebírá institut společenské kontroly. Za důležitý prostředek této kontroly považuje Ross právo, které je pro něho „*vysoce specializovaným a dokonalým nástrojem společenské kontroly*“.

Těmito myšlenkami E. Rosse byl inspirován R. Pound [Pound 1942], který poznamenává, že v základě společenského života leží boj dvou protikladných lidských

²Socializace má ovšem i své problematické důsledky, které tkví např. v tom, že se lze velmi úspěšně socializovat do skupiny, jejíž hodnoty a normy jsou v rozporu s celospolečenskými normami a hodnotami. Můžeme potom mluvit o tzv. deviantní socializaci, u které jsou nejnámější dva scénáře. První klade důraz na skutečnost, že jednotlivci se nedaří integrovat do normální společnosti a dává přednost alternativní společnosti, hlavním aktérem je zde deviant nebo jeho rodina. Druhý představuje deviantní chování jako výsledek vypuzení jedince z normální společnosti, poukazuje na aktivní podíl sociálního okolí, které některé lidi vylučuje ze svého středu a neumožňuje jim, aby rozumným způsobem napravili svoje chyby.

³Kritika socializace jako produkce typizovaných osob byla podána v koncepci tzv. supersocializovaného člověka (Whyte).

instinktů – instinktu „agresivního“ (pudu sebezáchovy), vyvolávajícího individualismus a instinktu „sociálního“, projevujícího se v touze lidí po spolupráci. Právo podle jeho mínění plní funkci sociální kontroly a regulace, a to tím, že usměrňuje individualistický instinkt ve prospěch instinktu sociálního, a to proto, že jinak by agresivní sebezáchova převládla nad sociální tendencí ke spolupráci a nastal by konec civilizace. Proto podle něho kontrola sleduje dva cíle: na jedné straně je to zabezpečení nerušeného rozvoje individuální iniciativy a seberealizace člověka, a na straně druhé – stanovení rámce pro regulování činnosti individua tak, aby jeho jednání nepřinášelo společenskou újmu. Z mechanismu sociální kontroly se vydělují dva základní aspekty: normativní a institucionální. *Normativní aspekt* nalézá svůj odraz v systému norem. *Institucionální* se odráží v chápání sociální kontroly jako systémů úřadů a činitelů realizujících kontrolní funkci ve společnosti. Tento systém má členitou organizační strukturu zahrnující státní (např. soud, policie) i nestátní (zájmové spolky a organizace, referenční skupina, rodina) orgány. Pound absolutizuje úlohu práva a právo samotné považuje (v duchu Rossovy formulace) za „*vysoce specializovanou formu společenské kontroly*“.

Teoretický princip účinného převodu vůle, na kterém je postavena koncepce sociální kontroly nacházíme u kanadského sociologa *F. E. Lumleyho*, který chápe sociální kontrolu jako jev, který vykonává psychický nátlak na jednotlivce. V sociální kontrole, podle něho nejde o uplatňování fyzické síly, ale o působení symbolů schopných budít pocity, formovat postoje, uskutečňovat převod ideí a vyvolávat aktivitu u jiných.

Jerome Dowd vidí sociální kontrolu jako zařízení a spravování a vymezuje ji v referenčním rámci, který tvoří:

- a) osoba nebo skupina oprávněná podněcovat
- b) určený nebo potvrzený cíl této činnosti
- c) pravidla, stereotypy, konvence, které slouží k dosažení cíle
- d) disciplína, tj. poslušnost stereotypům a konvencím [Malý sociologický slovník 1970].

Velmi podrobně se sociální kontrolou zabýval *G. Gurvitch*. Z jeho kritiky dosavadních teorií sociální kontroly je možné vyvodit následující závěry:

- a) Sociální kontrolu je nemožné pokládat za důsledek působení sociálního vývoje nebo pokroku, protože ji nacházíme ve všech společnostech
- b) Sociální kontrolu nemůžeme pokládat ani za podporu sociálního systému ani za nástroj pokroku, neboť tyto dva pojmy jsou pouze idoly odpovídající kolektivním iluzím. Naproti tomu sociální kontrola je neodmítkovatelná skutečnost.
- c) Kulturní hodnoty ani ideje a ideály nejsou jednoduchými produkty sociální skutečnosti, ani žádnými transcendentními útvary bytí, které by byly schopné tvořit sociální skutečnost, ale tvoří se sociálním životem dvoustranný, vzájemně funkční vztah.

Gurvitch uvádí šest druhů sociální kontroly: náboženství, mravnost, právo, umění, poznání, výchovu [Hirner 1973].

Americkému sociologu *P. Bergerovi* je sociální kontrola jedním z nejobecněji používaných pojmů v sociologii. *Berger* se zabývá blíže metodami kontroly, které se mění podle účelu a charakteru příslušné skupiny. Za poslední a bezpochyby nejstarší prostředek sociální kontroly pokládá fyzické násilí, které v nekultivované společnosti dětí, ale i ve slušně jednajících společnostech je stále ještě hlavním prostředkem. Je možné si představit člověka, který stojí ve středu řady koncentrických kruhů, z nichž každý představuje systém sociální kontroly. Vnější kruh může představovat legální a politické systémy v nichž musí člověk žít. To je systém, který proti lidské vůli člověka zdaňuje, odvádí do armády a činí jej poslušným vůči nescetným zákonům a předpisům, když je potřeba, vsadí jej do vězení a v poslední instanci jej i zabije [Berger 1991:69]. Jiný systém sociální kontroly, který vykonává nátlak na jedince ve středu, je nátlak morálky, zvyků a obyčejů. Jenom na vybrané aspekty jednání dopadají právní sankce. To však neznamená, že člověk může být beztrestně nemorální, výstřední nebo nevychovaný. V tomto okamžiku začínají působit všechny ostatní nástroje sociální kontroly. Např. špatné chování vede k tomu, že člověk je nezvaný a nevítaný ve skupinách, které respektují dobré mravy.

Vedle těchto širších donucovacích systémů existují jiné a méně extenzivní kruhy kontroly: kontrola úřadu vydávajícího koncesi, neformální kontrola ze strany kolegů nebo kontrolní okruhy jako je způsob oblékání, jazyk, chování u stolu atd. Nakonec i lidská skupina v níž probíhá tzv. soukromý život (rodina, osobní přátelé) vytváří systém kontroly.

Radikální pohled na sociální kontrolu je zřejmý u *Stanley Cohena*⁴, jehož definicí jsme začínali exkurs do historie sociální kontroly. *Cohen* chápe pojem sociální kontroly velmi široce, obsahující: internalizaci, socializaci, vzdělání, světový názor, formování člověka ve skupině sobě rovných a také operace speciálních agentůr jako je policie, právo a další státní síly [Cohen 1969]. Druhou polovinu 20. století charakterizuje jako období dekriminace, deprofesionalizace, antipsychiatrie a ideologického stresu.

V této době jsou stále častěji kladeny otázky tohoto typu: Proč učitelé ve škole, hlídači ve vězení, psychiatři na klinice, sociální pracovníci, rodiče v rodině, policisté na ulici, šéfové v továrnách mohou dělat takové věci – kontrolovat? Proč extrémní vzdor vůči mravům společnosti může vést k tomu, že člověk je za všeobecného souhlasu označován za nemocného (vyšetřován na psychiatrii)?

Kdo jsou tito lidé (terapeuti, sociální pracovníci, psychologové, psychiatři, experti v medicíně, nádražáci, rodiče, učitelé, sousedé) a proč jsou schopni a mohou udělat tresty?

Systém sociální kontroly je vskutku gigantický připomínající *Benthamovo panoptikum* [Cohen 1969:26]. Sama společnost se jeví jako tato architektonická verze využívající nové znalosti spirály, kdy člověk může vidět centrum obzervatoře, ale

⁴S. Cohen je profesorem kriminologie Hebrejské univerzity v Jerusalemě.

nemůže nikdy vědět, kdo se na něho v tomto momentě dívá. Společnost je jakousi laboratoří podobnou té, které pro výzkumy používali behavioristé. Přírovnání Benthamova panoptika není náhodné, neboť společnost je často dávána do analogie s vězením např. v ortodoxní verzi marxismu *Melossiho a Pavariniho*, podle nichž funkční vztah mezi vězením a společností je v koncepci disciplíny [Melossi, Pavarini 1977]. *Michel Foucault* zase mluví o policejní domácnosti a o stovkách nepatrných divadel trestů ve společnosti, o exaktní sémiotické korespondenci mezi zločinem a trestem reprezentované rituálem rozšiřování po celém městě [Foucault 1980].

Revolta tažení proti sociální kontrole vyvrcholila v 60. letech 20. století (hippies, revoluční rok 1968). Tato léta znamenala :

1. Pro stát: decentralizaci, deformalizaci, dekriminalizaci, non-intervenci
2. Pro experty: deprofesionalizaci, demedicalizaci, delegahzaci, antipsychiatrii, demystifikaci
3. Pro instituce: deinstitalizaci

Sedmdesátá léta však již obsahovala značný návrat k dřívějšímu konformismu. Z dřívějších revolucionářů a stoupenců hippies (pokud nezemřeli na předávkování drog) se stali mnohdy dobře postavení konformní lidé (systém represivní tolerance).

Představu o možnostech podoby sociální kontroly v *totalitních zemích* získáme po přečtení slavného Orwellova románu „1984“ [Orwell 1991]. *Orwell* tuto vizi společnosti napsal v roce 1949 a sám o ní řekl, že není reálná. Nakolik se však realitě přiblížila dokládají slova *Milana Šimečka* z doslovu k vydání v nakladatelství Index, Mnichov 1984. „Žije-li člověk ve východní Evropě, jestliže se tu dokonce narodil a prožil všechna vítězství a porážky reálného socialismu, setkává se při čtení „Tisícího devítistého osmdesátého čtvrtého“ s konsternujícími detaily podobnosti mezi fikcí starou bezmála čtyřicet let a nejsoučasnější skutečností“ [Orwell:1991]⁵.

S důraznou sociální kontrolou formou četných příkazů a zákazů, i když ne v totalitární podobě, se můžeme setkat v řadě států. Například v Singapuru o němž se už léta ví, že drží pevně jedno z prvních míst na světě v počtu nejrůznějších zákazů, omezujících předpisů či nařízení (zakazuje se např. plivat na ulici, ve školách se nesmějí prodávat nealkoholické nápoje s vysokým obsahem cukru např. Coca-Cola, doprava je přísně regulována, je zakázán dovoz, výroba i prodej žvýkáci gumy atd.).

V Singapuru, podobně jako v Malajsii a Thajsku, platí přísný antidrogový zákon. Pod trestem smrti je zakázána doprava, výroba, dovoz, přechovávání i samotná

⁵Orwell výstižně charakterizuje totalitní systém sociální kontroly: Člen strany žije od narození do smrti pod dohledem ideopolicie, nemůže si být jist, že je sám. Ať je kdekoli, ať spí či bdí, pracuje či odpočívá, ať je v posteli či ve vaně, může být sledován bez varování, aniž ví, že je sledován. Přátelé, odpočinek, chování k ženě a dětem, výraz tváře, když je o samotě, slova, jež si mumlá ze spaní, dokonce i charakteristické pohyby těla, to vše se zkoumá s žárlivou pečlivostí. Oceánská společnost spočívá v konečném úhrnu na víře, že Velký Bratr je všemohoucí a Strana neomylná. Strana má plně pod kontrolou nejen všechny záznamy, ale i vědomí svých členů, z čehož vyplývá, že minulost je taková, jakou se straně uráčí jí ndělat.

konzumace drog. Což však nejvíce připomíná Orwellovský svět je cenzura tisku. V případě, že články neodpovídají vládním záměrům nebo přímo kritizují zdejší představitele, končí všechny výtisky ve stoupě.

Takřka všudypřítomná je manipulace veřejným míněním, což je umožněno monopolem vládnoucí Strany lidové akce. Jakákoliv kritická věta na její hlavní představitele je nemyslitelná [MF DNES 28. 8. 1993 :16]. Co se ovšem liší od „1984“ je hlavní motto zdejších lidí: „Mám se dobře, neprotestuji“, což je pravda, neboť životní úroveň v Singapuru je velmi vysoká⁶.

Podobnou silnou sociální kontrolou⁷ bychom našli u i zaměstnanců velkých prestižních podniků (u nás např. u firmy Baťa ve Zlíně do 2. světové války), japonských firem nebo univerzit.

Nakolik je tedy vztah člověka ke společnosti a tedy k i sociální kontrole ovlivněn ekonomickými faktory? Mnozí filozofové a sociologové upozorňují na to, že prosperita a konzum snižují užžitnou hodnotu lidské svobody. Lidé žijící v blahobytu ztrácejí důvod naléhat na právo na své vlastní sebeurčení. Proč také, když je jejich život životem pohodlným. Jeden francouzský sociolog se pokusil charakterizovat postkomunistické společnosti přibližně takto: „Lidé si vynutili změnu společensko politického systému proto, že toužili po materiálních statcích které charakterizují vyspělé západní společnosti“ [Petrušek 1993:3].

3. Sociální deviace a sociální anomie

Důležitou součástí sociologických analýz působení práva ve společnosti je popis stavu sociální deviace a sociální anomie.

Společnost je utvářena na jedné straně světem norem: zákony, náboženské obřady, školní předpisy, pravidla spisovné češtiny, organizační řády, pravidla silničního provozu, rodinné zvyklosti, národní tradice atd., na druhé jsou formy jejich porušování (odchytky od norem – deviace : krádeže, podvody, dopravní přestupky, alkoholismus, drogové závislosti, sebevražednost atd.).

Všechny prvky panujícího řádu zdaleka nemusí být dobré. Z nedávné doby připomeňme praktiky komunistického režimu a podíl veřejnosti na jeho existenci. (Lidé, kteří proti tomuto řádu vystupovali, pro policii devianti či delikventi, nebyli vždy jen záporné postavy.) Odbojná, ne jen disidenstka společenství, existující v reálné socialistické společnosti, nazvali slovenští sociologové paradoxně „ostrůvky pozitivní deviace“ [Petrušek 1992].

Deviace v celé řadě situací shledávají sociologové za přirozenou⁸ a normální, patřící k dynamice střídání generací.

⁶Důležitým momentem je i to, že základem singapurské společnosti jsou Číňané a říká se, že zde všechno funguje podle zásad Konfucia. K jeho filozofii patří i to, že chytří mají vládnout a hloupi poslouchat.

⁷Vzpomeňme manžele Melanovi, kteří kvůli získání nábytku, byli ochotni strávit 14 dní ve výloze obchodního domu Kotva, tedy pod velmi silnou sociální kontrolou.

⁸Durkheim a Mead shodně dokazují, že deviantní jednání má pro společnost pozitivní funkci,

Společnost se proti deviacím brání systémem sankcí. V běžném pojetí je sankce chápána ve významu negativním, jako trest za porušení normy. V sociologii má však pojem sankce význam širší, a to jako postup, který vede k posílení sociální normy. Může mít podobu pozitivní – *odměny* (gratifikace) nebo negativní – *trestu*.

Negativní sankce můžeme vidět jako *verbální*, to je např. psychický nátlak na jedince, nebo *fyzické*, to je, když jedinec je vystaven fyzickému trestu – uvěznění, trest smrti. Fyzická sankce je nejradikálnější formou reakce společenství na odchýlné jednání vyvolané porušením sociálních norem. Další formou je sankce ekonomická (ztráta zaměstnání atd.) a politická.

Sociální kontrola si vytváří mechanismy, které zabraňují odchýlnému jednání, jsou to např. resocializace, pranýřování, stigmatizace, labelling. Zastavme se u posledních dvou jmenovaných.

Stigmatizace v širším smyslu znamená apriorní negativní hodnocení.

Labelling je ústřední pojem tzv. *etiketizační teorie*, jež je koncepcí rozpracovanou v rámci sociologie deviantního chování. Uvažuje se zde o deviaci, která je výsledkem interpretačních a hodnotících činností. Aby jedinec byl pokládán za devianta, musí být za devianta označen. Některé skupiny jsou apriory předurčeny k tomu, aby jejich chování bylo etiketizováno přísně, jiné naopak velmi tolerantně.

Důležitou součástí sociologických analýz působení práva ve společnosti je také popis stavu *sociální anomie*. Anomie, jako teoretická představa *E. Durkheima*, vyjadřuje takový stav společnosti, ve kterém přestávají platit zákony. Je to stav bezzákonosti.

Podle Durkheima nad jednotlivci musí vládnout sociální nátlak omezující konfliktní vášně, protože sama povaha člověka je plastická a postrádá dostatečné vnitřní usměrnění a kontrolu. Durkheim se domníval, že anomie je důsledek ekonomického chování odstraňující všechna omezení nezřízené snahy po zbohatnutí [Durkheim 1977].

Půl století po Durkheimovi přenesl pojem anomie v poněkud pozměněné verzi do americké sociologie *R. K. Merton*. Anomická situace podle něho nastává, dochází-li k rozporu mezi platnými kulturními normami a cíli a sociálně strukturovanou schopností členů společnosti jednat v souladu s nimi. Merton tímto způsobem vysvětloval značnou část sociálně patologického jednání.

Merton v podstatě zachovává Durkheimovu definici anomie jako stavu beznormnosti, rozkladu norem. Anomií označuje chování, které se odchyluje od obecně přijatých společenských cílů a společensky schválených způsobů, jak jich dosahovat. Merton považuje anomii spíše za zhroucení kulturní struktury (kulturních norem a cílů), vyplývající ze špatné integrace kulturní a sociální struktury. Vyžaduje-li kulturní struktura chování a postoje, s nimiž je sociální struktura v rozporu, ztěžuje je nebo zamezuje, vzniká napětí vedoucí k zhroucení norem a k beznormnosti.

protože se v reakci na ně zdůrazňují normativní představy společnosti a tím i její soudržnost. Volání „chyťte zloděje“ je tak jednoznačné, že dokáže alespoň aktuálně sjednotit jedince s velmi různorodými zájmy.

Mertonovi vyplývá ze studia moderní americké společnosti, že ohromný důraz na cíl úspěchu, který tato společnost klade bez adekvátního zajištění, aby cíle bylo dosahováno legitimními prostředky, a to cíle zásadně neomezené, má za následek napětí a tlak směrem k anomii a deviantnímu chování. Tlak vzniká ze špatné integrace kulturních cílů a institucionalizovaných prostředků, působí různou silou na osoby, které jsou různě umístěny v sociální struktuře [Klofáč 1967].

Motiv ztráty kontroly nad svým prostředím činí z anomie speciální případ odcizení. Na toto navazuje *R. Aron*, který odvozuje pocity odcizení z neproniknutelnosti komplexní sociální organizace a z nesrozumitelnosti, s jakou působí složitá moderní společnost na své řádové členy. Aronovo pojetí vykazuje obecně antropologické rysy. Člověk je tvor, který byl po stovky generací zvyklý žít v malých uzavřených pospolitostech. Komplexní společnost, do níž se rodí teprve po několik posledních generací, ho deprimuje svou neprůhledností a neovlivnitelností.

Řešení, které nabízí, je zřetelně ovlivněno psychoanalýzou a učením frankfurtské školy. Člověk se může stát méně *odcizeným*, podaří-li se mu pochopit, jak společnost funguje, a uvědomit si své skutečné místo v ní. To znamená, že se tím stane méně neuspokojený. Neuspokojenost, která je palčivě uvědomována a která nachází výraz v zájmu o změnu, již není odcizením. Je autenticky lidskou odpovědí na nedokonalost lidského světa.

V současné době uvažují někteří sociologové o moderní společnosti jako o *společnosti anomické*. To v jejích pojetí neznamená, že by právní řád přestával platit, ale tím, že je diferencovanější a že se z něj postupně vytrácí represivní charakter morálně diferencující mezi dobrem a zlem, je situace jiná než dříve. Představa, že to, co je podle práva, souvisí automaticky s tím, co je dobré a správné je v obecném smyslu znejistěna. Právo je posuzováno z hlediska přiměřenosti nebo nepřiměřenosti reálného stavu věcí, společenských poměrů a vztahů.

Václav Bělohradský teorii anomie shrnuje názorně do přísloví „příležitost dělá zloděje“. Příležitost to je velké slovo kapitalismu: Amerika země nekonečných příležitostí, příležitost pro každého. Ovšem život není jen využívání příležitostí, ale také úcta k normám, které nám zakazují dosahovat svých cílů jakkoliv. Prísloví tvrdí, že v moderní individualistické společnosti se klade takový důraz na povinnost každého jedince využít své příležitosti, že lidé masově překračují všechna etická a zákonná omezení: příležitost je tu nejvyšší hoduotou. Vyšší míra zločinnosti ve svobodné společnosti je důsledkem individualismu, důrazu na legitimnost individuálních zájmů a cílů. Na čem tu má být založena autorita zákonů, omezujících jednotlivce v jeho svobodě dosahovat svých cílů, když liberální stát zakládá svou legitimnost právě na tom, že všem jednotlivcům zaručuje svobodu svých cílů dosahovat? Na tuto otázku liberální demokracie nikdy nedokáže odpovědět. Přejít liberální společnosti u nás přináší i problémy a těmi je vyšší míra zločinnosti [V. Bělohradský 1993: 3].

Je to jednoduchá apologetika – avšak nepočítá s tím, že některé deviace jsou motivovány i ztrátou individuality a zejména u mladých lidí výrazem konformity s určitou deviantní skupinou nebo jednotlivcem nebo výrazem společenského pro-

testu.

Z tohoto úhlu je třeba se podívat i na sociálně deviantní chování. Jednání tohoto typu se odchyľuje od platných pravidel chování nebo se vymyká rámci platného práva. S tím jsou pak spojeny následující otázky: je odchýlné jednání spíše výrazem nedostatečnosti normy, toho, že se „přežila“ nebo je výrazem sociálně deviantních sklonů jedinců či skupin, které takto jednají?

Deviantní chování může být tedy v určitých případech chápáno jako výzva ke změně normy. Některé normy nevhodně stanovené mohou přímo provokovat odchýlné jednání.

4. Právo jako společenská norma

Právo je výsledek evoluce lidské společnosti. Evoluci lze chápat jako narůstání komplexity, tj. složitosti a mnohotvárnosti společnosti, kterou se nikdy nepodaří zredukovat úplně [Luhmann 1983].

Každá společnost vytváří řadu normativních systémů, jejichž funkce spočívá v tom, že ukazují individu, jak má jednat, jakého jednání se má vyvarovat, jaké odměny jej očekávají v případě, že se přizpůsobí, nebo jaké tresty mu hrozí, když se vzorům chování určených mu společností nepřizpůsobí. Tyto normativní systémy pronikají nesmírně hluboko do lidské psychiky, internalizují se.

Normy lidského jednání plní důležitou společenskou funkci, neboť přispívají ke kompaktnosti společnosti. Lze rozlišit tři sféry, ve kterých tyto normy regulují chování individua:

- a) chování individua vůči jiným individuím,
- b) chování individua vůči společnosti jako celku a vůči statkům a hodnotám, které jsou kolektivním vlastnictvím,
- c) chování individua vůči sobě samému [Wiatr 1968].

K otázce norem patří i otázka jejich funkčnosti. Ne všechny normy jsou funkční vůči společnosti, jak si představovali funkcionalisté. Některé normy jsou jasně dysfunkční, působí ve společnosti rozkladně (normy chování ve zločineckých skupinách).

Z historického hlediska můžeme sledovat značnou relativitu společenských norem, např. byl-li za polských Piastovců (10. – 14. st.) politický provinilec zhaven zraku, byl tento trest pokládán za mírný; ve 20. století nejsou takto trestáni ani nejhorší zločinci.

Můžeme pozorovat i diferencovanost norem vůči příslušnosti jedince k určité skupině (např. Napoleonský kodex byl velmi přísný vůči nevěře ženy, ale dost tolerantní vůči nevěře muže) [Wiatr 1968:33].

Normativní systémy se od sebe liší systémem sankcí. Náboženský systém poukazuje na nadpřirozenou sankci, v morálním systému sankce tkví v individuálním lidském svědomí jedince a v morálním odsouzení společenství. Krajní sankcí v systému obyčejů bývá vyobcování ze společnosti nebo některé její skupiny.

Specifickým rysem právního systému je to, že právní sankce jsou založeny na fyzickém donucení a plně jsou spjaty s kategorií moci. Opomíneme ostatní společenské normy⁹ a budeme se zabývat pouze právními normami.

Jedinečnost právních norem je v jejich důrazné formalizaci, objektivizaci a schematizaci pravidel chování. Existence právních norem, jejich formování, aplikace a sankcionování je úzce spojeno s organizovanou politickou mocí. Sankce za porušení právních norem má charakter mocenské sankce, spočívající v potenciálně stále přítomném fyzickém donucení ke splnění právní povinnosti. Žádný stát nemůže existovat bez policejních sil nebo jejich ekvivalentu v podobě vojenské síly. Toto krajní násilí nesmí být použito často. Jeho použití mohou předcházet nescetná opatření na způsob výstrahy nebo důtky. (I mírný a zdvořilý policista, který dal výstrahu, pravděpodobně nosí v pouzdře pistoli.) Tvrzení, že politický řád spočívá v poslední instanci na násilí, je stejně pravdivé i ve státech, kde zrušili trest smrti [Berger 1991:65].

Ovšem to neznamená, že by lidé respektovali právo výhradně proto, že jsou k tomu donucováni násilím. Právní norma může být zinternalizována, hluboce osvojena jedincem, podporována obyčejí, morálkou, někdy i náboženstvím.

Právo je prostředkem donucení, ale zároveň klade meze donucení. Je nástrojem jen takového určitého vymezeného a předvídaného donucení, které aplikuje jen v určitých, předem stanovených případech. Zároveň však právně vylučuje, tj. zakazuje a donucením postihuje jakékoliv jiné donucení neopírající se o právo. Na jedné straně tedy právo regulací chování omezuje svobodu chování subjektů práva, na druhé vymezuje a garantuje určitou míru svobody.

Základní vlastností práva zůstává přitom jeho vynutitelnost pod hrozbou státní moci jako takové. Z tohoto důvodu má nejzásadnější důležitost právě regulování a ohraničení státní moci mocí práva. Na těchto základech vzniká i *teorie právního státu*, který bychom ve stručnosti mohli charakterizovat jako stát, kde má právo naprostou prioritu a státní moc a násilí jsou možné jen tehdy, jestliže jsou upraveny právem.

Právní stát zahrnuje úřednická tělesa, která pečují o dodržování práva. Buď se podílejí na tvorbě právních norem anebo naopak dbají na to, aby právní normy byly dodržovány. Legislativní aktivity nejvíce ovlivňují skupiny, které ve volbách získaly moc vládnout. Přirozeným důsledkem parlamentarismu je tedy fakt, že takto vzniklé právo nemusí odpovídat tradovanému životnímu stylu některých etnických či sociálních skupin. Staví tyto skupiny před dilemá: buď se vzdají svých tradičních hodnot anebo mohou žít jen na okraji společnosti [Petrúsek 1992].

Velmi nebezpečnou formou vytěšňování velkých společenských skupin je rasismus.

Právo má přispívat k sociální integraci, proto nesmí podléhat každodenním změnám. Tím, že zůstává vůči svému okolí relativně stabilní, stabilizuje i toto okolí.

⁹Srovnej např. výklad o společenských normách v Základech veřejného práva [Schelle 1993]

5. Závěr

Lidstvo si každodenně uvědomuje nutnost kontroly ve světě plném virulentních krizových ohnisek, které často nejsou pouhými konflikty zájmů, ale mají propojení na ideologie ničení a vyhlazování. Setkáváme se s ekonomickými problémy, s nebezpečím „dvoutřetinové společnosti“, s problémy deviantního chování a s fungováním společnosti, které je mnohdy pokládáno za anomické, nesmíme ani zapomenout na ekologické problémy na „záchranu planety“. Žijeme v době, která se vyznačuje existencí řady parciálních normativních systémů, subkultur, rozdílných představ o životě a spravedlnosti. Právo do tohoto „chaosu“ vnáší racionální životní orientaci a slouží jako pevná plocha nutná k zachování společenského řádu. K tomu dopomáhá zejména to, že právní normy jsou nějakým způsobem zajištěny a v poslední instanci vynutitelné státní mocí. Z druhé strany fungují mechanismy, jejichž důsledkem je, že přes rozhodovací disponovatelnost politické moci nad systémem pozitivního práva je tento systém zároveň ohraničením moci a uvádí ji do sociálně stabilního fungování dnešní společnosti [Luhmann 1983].

Úloha práva při řešení sociálních konfliktů znamená transformaci sociálních konfliktů v konflikty právní, snahu o maximální efektivitu práva a právní politiky jako speciální formy vedení společnosti.

Člověk ovšem nikdy nesmí podlehnout nebezpečné iluzi, vyjádřené ve větě „vždyť oni to už nějak zařídí“, domněnce, že centralizovaná moc, která chce řešit všechny problémy člověka, je toho skutečně schopna.

Přitom je důležité, aby lidé nepocítovali sociální skutečnost jako jakousi cizí moc, jež se situována mimo ně, vymyká se jejich kontrole, naopak kontroluje a ovládá jejich osudy.

Literatura :

- [1] Bělohradský, V. 1993. *Anomie*. Lidové noviny 28. 8. s. 3.
- [2] Berger, P. L. 1991. *Pozvání do sociologie*. Praha:FMO.
- [3] Cohen, S. 1969. „*Visions of Social Control*“. *Postimágenes*.
- [4] Durkheim, E. 1977. *Über die Teilung der sozialen Arbeit*. Neuwied:Luchterhand.
- [5] Foucault, M. 1980. *Power and Strategies*. in C. Gordon. Michal Foucault: Power/Knowledge. Brighton.
- [6] Hirner, A. 1973. *Sociálna kontrola*. Bratislava:Obzor.
- [7] Hungr, P. a kol. 1992. *Sociologie práva*. Brno:MU.
- [8] Hungr, P. a kol. 1993. *Právní filozofie*. Brno:MU.
- [9] Hungr, P., Urbanová, M. 1992. *Prameny ke studiu sociologie práva*. Brno:MU.
- [10] Harvánek, J. 1992. *Základy právní teorie*. Brno:MU.
- [11] Keller, J. 1992. *Úvod do sociologie*. Praha:SLON.

- [12] Klofáč, J., Tlustý, V. 1965. *Soudobá sociologie*. Praha:NPL.
- [13] Luhmann, N. 1983. *Rechtssoziologie*. Opladen:Westdeutscher Verlag.
- [14] *Malý sociologický slovník*. 1970. Praha:Svoboda.
- [15] Melossi, D., Pavarini. 1977. *The Prison and the Factory*. Bologna.
- [16] Orwell, G. 1991. „1984“ Praha:Naše vojsko.
- [17] Rehbinder, M. 1989. *Rechtssoziologie*. Berlin:Walter de Gruyter.
- [18] Ross, E. A. 1901. *Social Control*. New York.
- [19] Petrussek, M. 1992. *Sociologie*. Praha
- [20] Petrussek, M. 1993. „*Jsmo ve vnitřních klecích*“. MF DNES. 24. 4. s. 3.
- [21] Podgorecki, A. 1966. *Sociologie práva*. Praha:Svoboda.
- [22] Pound, R. 1942. „*Social Control Through Law*“. New Haven.
- [23] Příbáň, J. 1992. „*Několik poznámek k sociologii práva*“. Sociologický časopis 28, č. 6.
- [24] Schelle, K. 1993. *Základy veřejného práva*. Brno:Doplňek.
- [25] Wiatr, J. 1968. *Společnost*. Praha:Svoboda.

* * *

SUMMARY

The social control and the law – some starting-points and problems

The basic purpose of this article is to bring in one of the main issues of sociology of the law, the issue of social control. The author deals with the most important conceptions of the social control which consider the law to be an important factor of social order (Ross, Pound). An example of the radical theories (Cohen) and that of control of the society members in totalitarian states (Orwell) shows the possibility of misuse of social control and the doubts about its *raison d'être*. To the oldest remedies of social control belongs the economic compulsion which has a general validity, as it seems (Singapore). A modern society is characterized by disintegration of the consistent cultural and normative system and by increasing number of partial normative orders. This is also contained in its designation as a society in anomy, and from the view-point of assertion of the people in the society, a two-third society. The author analyses the term anomy and deviation with specification of positive deviation which is frequently a dynamic factor of social development. The end of the article deals with the law as a normative system. In a modern society the law is the most important normative system and it represents a level on which the society can be integrated. It is the law that can establish reliable mechanism of social control not only of its members but also of the society by its members who shouldn't succumb to the false illusion that „they will arrange it in some way“.